

ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ – ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՏԱՑՈՒՈՒՄԸ
XVII-XVIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

Ուշ միջնադարը մեր ժողովրդի պատմության ամենադաժան արեալիորքներով ու սարսափներով չի պատմաշրջաններից մեկն է՝ ճակատագրական իր բոլոր հետևանքներով: Պետականությունը կորցնելուց հետո հայ ժողովուրդը հայտնվել էր բախտի քմահաճույքին, դարձել օտար բռնակալների կամայականությունների ու վայրագությունների գոհը: Ոչնչացվել էին հայ խառն ֆեոդալական տներն ու իշխանությունները, բաղարական կյանքը բուն հայրենիքում գրեթե մարել էր: Անասելի չափերի ու դաժանության հասած ազգային ու կրոնական հալածանքները կլանում էին մայրկային բյուրավոր կյանքեր:¹

XVII - XVIII դարերի հայ պատմագիրները խորապես գիտակցել են հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող նոր երևույթների խաղաղաժ դերն ու նշանակությունը, որոնք և պայմանավորել են հայ պատմագրության զարթոնքն ու զարգացումը: Նրանք իրենց երկերում զգալի տեղ են տվել հայ սուլտարալաշխատական կապիտալի վերնախավի ծավալած գործունեությանը Հայաստանում, Պարսկաստանում, Թուրքիայում և մի շարք գաղթավայրերում: Պատմական ճշգրիտ փաստերով համակողմանիորեն ցույց են տվել նրա որոշիչ և կարևոր դերը հայ քաղաքական ու հասարակական կյանքում:

Հայ առևտրական կապիտալի զարգացումը Հայաստանում ու Անդրկովկասում ինչպես և գաղթավայրերում հիմք էր դառնում ոչ միայն երկրի տնտեսական զարթոնքին ու վերելքին, այլև նպաստում էր նրա հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի վերակենդանացմանը: Ազատագրական շարժումների արշալույսին հայ առաջավոր աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչները քաջ գիտակցել են պատմագրության դերն ու նշանակությունը ժողովրդի ինքնագիտակցության բարձրագույն, լուսավորչական տարածման ու արմատավորման և սերունդներին հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու գործում: Հայաստանի տնտեսական, հասարակական - քաղաքական կյանքի վերելքն ու զարգացումը նախապատրաստել են նաև հայ ազատագրական շարժումների՝ գաղթները, որը և բախտորոշ նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրում:

Մինչև XVIII դարի սկիզբը հայ աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավը ավանդաբար Հայաստանի ազատագրումը կապում էր արևմտաեվրոպական պետություններին հետ և ցանքեր չէր խնայում նրանց հետ քաղաքական, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Աշ. Հովհաննիսյանը: «Պատրանքի ոսկե շղթայով զամրվելով պապական եկեղեցու կամ եվրոպական պետությունների սին լաստումներին՝ հայ գործիչները ի վիճակի չէին փշրելու հայ ժողովրդի կաշկանդող ազատագրական պայքարի շղթաները»:²

Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազատագրման գործը հին փակուղուց՝ արևմտաեվրոպական կողմնորոշումից դուրս բերվեց ժամանակի ավանդով որ քաղաքական գործիչ Խարալդ Օրու ցանքերով: Նա առաջինն էր, որ ռուսական կողմնորոշումով վերանայեց հայ ազատագրական շարժման քաղաքական ուղղությունը և բացառապես Ռուսաստանի հետ կապեց Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը: Մա լիակատար հեղաբեկում էր VII դարի հայ քաղաքական կյանքում, որը և պայմանավորել է հետագա ռազմա-քաղաքական բուռն իրադարձությունների ընթացքը: Այդ իրողություններն իրենց անդրադարձումն են ցուել ժամանակակից հայ պատմագիրների ու ժամանակագիրների երկերում: Հայ ազատագրական շարժումների հիմնահարցը դարձել է նրանց աշխատությունների հիմնական նյութը:

¹ Լ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի հայ պատմագրության, Եր., 1984, էջ 6:

² Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Եր., 1959, էջ 631:

XVII - XVIII դարերի հայ պատմագիրներից շատերը ոչ միայն նշված ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական բուռն իրադարձությունների կենդանի վկաներն են, այլև նրանց մի զգալի մասը դրանց ակտիվ մասնակիցն ու գործիչն է եղել, որոնք և հազորդել են ճշգրիտ ու արժանահավատ տեղեկություններ:

XVII դարի սկզբին հայ պատմագրության զարթոնքի առաջնեկը դարձավ Գրիգոր վարդապետ Կոստանեցին կամ Դարանաղցին: Մեր պատմագիրներից թերևս ոչ մեկը այնքան թափառական ու փախտոտական կյանք չի վարել ու վարձանքների ենթարկվել, ինչպես Դարանաղցին:³ Դարանաղցու հիմնական նպատակն է եղել ներկայացնել Թուրքիայում ծավալված ջալալիների շարժման, հայերի զանգվածային արտագաղթի և անասելի առաքյալների պատմությունը:⁴ Ջալալիների առյուծախնություններն ուղղված էին կենտրոնական իշխանության դեմ, որից մեծապես տուժում է Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը: Պատմագիրը դառնացած գրում է այդ ամենի ավերիչ հետևանքների մասին. «Չորս պատռեաւս մի գմիոյ կնի եղևն ի վերայ ամենայն աշխարհացն սով և մահ եւ գաւառակերություն, որ շատ մարդակերութիւն եղևն»:⁵

Դարանաղցին հաղորդում է, որ գավառապետներին ու դատավորներին կաշառքով էին նշանակում և, չնայած դրան, նոր նշանակվածը դեռ տեղ չհառած պաշտոնակն էր արվում և օրիշն էր նշանակվում, սակայն առաջինն իր տեղը չէր գիշում և սկսվում էր ներքին արյունալի պայքար: Երկու կողմերն էլ զորք էին հավաքագրում և ապստամբում սուլթանի դեմ, դառնում ջալալիներ. «Եւ եղևն զձկունս մեծամեծք ևս փորոնք, որ զմիմեանս կլանեն... ևս զմիմեանս կու սպառէին ստանց օտար թշնամեաց, այլ թշնամիք եղևն առ միմեանս եւ առ ազգայինս խրեանց, ևս այսպէս չարաքնաղով բնացինք արարին զամենայն աշխարհն Անատոլու... Բազում աշխարհք անմարդք դարձան, եւ ավերակք բազմացան»:⁶

Պատմագիրը ստեղծությամբ է արտահայտվում նաև կաթոլիկություն ընդունած հայերի մասին, օրաց նվաճում է «ժողովներ» և մանրամասն նկարագրում է այն չարիքները, որ նրանք պատճառել են հայադավան պանդուխտներին: Նշում է, որ նրանք ավելի նեղ ու սառն էին քան իսկական կաթոլիկներն ու թուրքերը:⁷ Հաճախ նա չի սահմանափակվում դեպքերի պարզ շարադրությամբ և մեկնաբանություններ է անում նկարագրած իրավաբանությունների քաղաքական դրդապատճառները և դրա ժնեցած հետևանքներին, ինչպես նաև կայսրության ներքին դրության և երկրում սկսված ճգնաժամային երևույթների մասին:⁸

XVII դ. մյուս նշանավոր պատմագիրը Առաքել Դավրիժեցին է, որը գրել է հայ ժողովրդի 60 տարվա 1602-1662 թթ. պատմությունը: Սրա հիմնական մասը վերաբերում է XVII դ. սուլթան կեսի թուրք-պարսկական պատերազմների երրորդ շրջանին. պատերազմներ, որոնք հիմնականում ծավալվեցին պատմական Հայաստանում:⁹

Դավրիժեցին հայոց պատմությունը շարադրում է այդ երկրներում կատարվող պատմական իրադարձությունների հենքի վրա, իբրև միմյանց հետ կապված, միմյանցով պայմանավորվող իրականության դրսևորումներ:¹⁰ Նա միայն քաղաքական իրադարձությունների փաստագիր չէ, նաև վերլուծում ու գնահատում է ամեն մի պատմական իրողություն: Պատմության նրա ընթերցումը շատ լայն է ու խոր:

³ Լ. Բ ա ղ ա յ ա ն, *Նշվ. աշխ.*, էջ 53:

⁴ Լ. Գ ա ս յ ա ղ ա ն, *Գրիգոր Դարանաղցին ջալալիների շարժման մասին*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. VII, Գյումրի, 2004, էջ 27-31:

⁵ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կոստանեցույ կամ Դարանաղցույ (այսուհետև Դարանաղցի), *հրապարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 13:*

⁶ *Նույն տեղում*, էջ 14-15:

⁷ *Նույն տեղում*, էջ 262-263:

⁸ Մ. Զ ո լ լ ա ն, *Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ*, (XVI-XVII դդ.), Եր., 1966, էջ 31:

⁹ Հ. Փ ա փ ա ղ ա ն, *Հայ պատմիչները սելջուկ թուրքերի և Օսմանյան կայսրության մասին (XI-XVIII դդ.)*, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. X, Եր., 1979, էջ 234:

¹⁰ *Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր, խմբ. Է. Դ Աղայանի, Եր., 1976, էջ 489:*

Պատմության «Նախադրություն»-ում Դավրիժեցին ընթերցողին ներկայացնում է իր շարադրանքի սկզբունքները: Պարզվում է, որ նա ժամանակագրությանը շատ կարևոր տեղ է հատկացրել:¹¹

Մոյի կրոնասիրության և անսրառ բարոյականության հետ՝ պատմագիր Դավրիժեցու մոտ, սակայն, հայրենասիրության ոգին գերազանցում է ամենին, այն ավելի հզոր է և սրտառու: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Մ. Աբելյանը, որ Դավրիժեցին խորենացու հայրենասիրությամբ, քայքայ և առանց խորենացու ճարտասանության պարզ ու բնական, խորենացուց ավելի սրտառու է ռդրում յոր հայրենիքը, որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ ողբալ:¹²

Պատմագիրը անգուսպ առելությամբ է լցված Շահ Աբասի և պարսկական արքունիքի հանդեպ:¹³ Չայրայթով ու ցավով բացահայտում է նրանց՝ հայերի նկատմամբ գործադրած միջոցառումների բուն էությունը քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր կյանքի բնագավառներում: Նա վշտացած է խոսում այն աշխարհիկ ու հոգևոր մարդկանց մասին, որոնք, չտանելով բուրբակալի դաժան յուծը, կամովին հպատակություն էին հայտնում Շահ Աբասին, լքում էին հայրենիքը, գաղթում Պարսկաստան: Շահ Աբասի իրականացրած բռնագաղթը դարձավ մեր ժողովրդի պատմության արյունալի էջերից մեկը, որ կոչվեց «մեծ սուրգուն» (մեծ գաղթ): Այն իր ծավալներով, բնույթով և հետևանքներով առանձին տեղ գրավեց հայոց պատմության մեջ, իբրև նրա ծանր գրվագներից մեկը:¹⁴ Գաղթեցրած հայերի մասին Դավրիժեցին գրում է. «Եսլ արբշիւ, և անագորոյն, և անհմաստ,... ազգս Հայոց՝ ոչ ի սկիզբն խորհեցան, և ոչ ի վերջն հայեցան՝ թէ զի՞նչ է լինելոց վերջ գործոյս այսորիկ, այլ... գոլով՝ զնացին և առին գրագատրական գանձն, որ էր որպէս զմահարար թոյնս օձի, և պատճառ նոցին կորստեան, և ոչ եղեն մտախոթ, թէ որպէս զփուշս օձի է զանձն այն մահացուցանող»:¹⁵

Ըստ Դավրիժեցու՝ Շահ Աբասը ժողովրդի ստորին խավերի նկատմամբ անզիջող ու դաժան է եղել, ամեն վայրագություն գործադրել է նրանց տնտեսական սնանկության հասցնելու համար և ստիպել դավանափոխ լինել. մինչդեռ հայ առևարավաշխատական կապիտալի ներկայացուցիչների, երկրակալների ջուղայացիների նկատմամբ, որոնց բնակեցրել էր Սպահանում, ելնելով իր պետության շահերից, բարյացակամ է եղել, ավելին՝ արտոնություններ է շնորհել նրանց:¹⁶

Պատմագիրը Շահ Աբասին համարում է «առեղոն Հայաստան աշխարհին և կործանողն Հայոց ազգին»:¹⁷ Անա թե ինչպես է նա ներկայացնում պարսկա-բուրբական հակամարտությունների թատերաբեմ դարձած Հայաստանի վիճակը. «... գբանդումն տունց և ալգեսսանաց, և գկոխումն արտորելից՝ և գհանումն յամբարաց՝ ցարենոյ և գայլ սերմանեաց, և աւարումն, և յաիշտակումն ընչից և ստացուածոց, զուստերաց և զդստերաց, և սոյանումն անպարտ անձանց, զորս ի յայտնի և զորս ի գաղտնի, և գայլ ամենայն չարիսն գոր ածին ի վերայ աշխարհի, մեզ ոչ գոյ կար թուելոյ, այլ այնմ, որ թուէ գրագմութիւն աստեղաց, և ստեղծ գայնքան անձինս որք մատնեցան անողորմ և մարդալիմ զազանացն այնոցիկ»:¹⁸ Դավրիժեցին առելությամբ է խոսում նաև բուրբական արքունիքի մասին, անաչառ քննադատում է նրանց քաղաքականությունը հայ եկեղեցու և հոգևորականության նկատմամբ:¹⁹

¹¹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ (այսուհետև՝ Դավրիժեցի), Վաղարշապատ, 1896, էջ 671:

¹² Մ. Աբելյան, Հայոց իրն զրականության պատմություն, զիրք երկրորդ, Եր., 1946, էջ 448:

¹³ Մ. Գալստյան, Մ. Աբելյանի Դավրիժեցին Շահ Աբաս I-ի և հայոց կաթողիկոսների փոխհարաբերությունների մասին, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Դեյմբի, 2000, էջ 189-191:

¹⁴ Լ. Դանիելյան, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան Էդանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբ, Եր., 1978, էջ 81:

¹⁵ Դավրիժեցի, էջ 150:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 153:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 447-448:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 78-79:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 336-337:

(Առաքել Դավրիժեցին քաջ գիտակցել է հայ հասարակական կյանքում տեղի ունեցող նոր երևույթների դերն ու նշանակությունը: Պատահական չէ, որ նա իր «Պատմություն» մեջ զգալի տեղ է տվել հայ առևտրավաշխատական վերնախավի գործունեությանը, բազմաթիվ փաստերով համակողմանիորեն ցույց տվել նրա որոշիչ ու կարևոր դերը հայ քաղաքական-հասարակական, տնտեսական-մշակութային կյանքում, հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարում: Այդ խավի գործունեության մեջ, հակառակ Դարանաղցու, նա տեսել է լուսավոր այն ծայրերը, որոնք հույ են նախապատրաստել ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման համար:

Պատմագիրը կարևորել է նաև հայ մելիքությունների դերը զալիք բառն իրադարձություններում և գոհունակությամբ է նշում, որ Գեղարքունիքի մելիք Շահնազարը Շահ Աբասի կողմից մելիքության իշխանություն է ստացել:²⁰ Նա գիտակցել է հայ հոգևոր վերնախավի առաջադեմ քնի և խոջանների համագործակցության անհրաժեշտությունը ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման և ուժերի համախմբման գործում, որը և հետագայում նպաստավոր հոգ պետք է հանդիսանար մտահղացումների և բացահայտ շարժումների համար: Դավրիժեցին կսկիծով է նշում, որ հայ ազգը ոչ միայն չունի անկախ պետություն, այլև վերացել են տեղական անկախությունները, ուստի և դառն ու ավանդական բացառությամբ ողբում է այս ծանր իրականությունը. «Մեր հայոց ազգը... ռոքի կոխան ծառա ու գերի դարձավ օտար ազգերի ու քաղաքների: Չկա քաղաքական իշխանություն, պետականություն, որ պատմիչը դարձնի իր պատմության առանցքը, ռուսի նա ուշադրությունը սևեռում է իր ժողովրդի մշակութային կյանքի պատմության վրա»:²¹

Առաքել Դավրիժեցին հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության վերջին նշանավոր երախտավորն է, որի աշխատությունն առ այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Միանգամայն ճշմարիտ է Լեռն, երբ գրում է. «Առաքելը հանդիսանում է առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը քլ՝ նախորդ դարում և քլ՝ իր ժամանակակիցների մեջ»:²²

XVIII դարի հայ ժամանակագիրներից է Խաչատուր Ջուղայեցին, որի «Պատմություն Պարսից» երկը չափազանց արժեքավոր ու ստուգապատում աղբյուր է Պարսկաստանի և Անդրկովկասի XVIII դարի 30-70-ական թվականների ժամանակահատվածի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար: Խաչատուր Ջուղայեցին ողբում է 1604թ. բռնազավթի կորստարեր հետևանքները, սակայն գոհունակությամբ նշում է, որ հայերը Նոր Ջուղայում կառուցեցին զեղեցիկ տներ, որ քաղաքը լողում էր ճոխության և փառքսմության մեջ, սակայն վերջում դառնացած ավերացնում է. «Ո՛հ, առաջ աղետալիք տեսութեանս մերոյ, և վատարագ թշուառութեանս, քանզի պարո իսկ է մեզ աստանօք՝ յորդորել զեղարսմարս յաշխարհասնուազ ծայնս, և միշտ լալ և ողբալ ի վերայ ինկման ժողովրդեանս... մերոյ, և ի վերայ տերման՝ և խաբարման զեղեցկաշին և իրաշալի քնակութեանս մերոյ»:²³

Պատմագիրն ատելությամբ է յստում Շահ Աբասի մասին, նրան «սմեռախարդախ ցնեզավոր օձն»²⁴ է համարում, քանզի վերջինս մի վնասակար օրենք էր սահմանել այն մասին, որ հայերից նրանք, ովքեր հավատափախ կլինեն, ազատ կերպով կարող են վերցնել հայրական ժառանգությունը՝ զրկելով մյուս ժառանգներին:²⁵ Նա ցավով գրում է, որ նման քաղաքականության պատճառով մեկ օրում իրենց կրոնն ուրացել են 1800 քնչագուրկ հայեր, իսկ շատերը ֆրանկներից են մեծ գումար վերցրել և վճարել իրենց պարտքը, սակայն դարձել են երկաբնակ «ի յորդոց յորդիս»:²⁶

Ջուղայեցու աշխատության մեջ հավաքվել ու համարակալվել են իրանի պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բո-

²⁰ Դավրիժեցի, էջ 96:

²¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Եր., 1988, էջ 12:

²² Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 9, Եր., 1946, էջ 362:

²³ Խաչատուր Արեղայի Ջուղայեցու Պատմություն Պարսից (այսօրեւեմ Ջուղայեցի), Վաղարշապատ, 1905, էջ 127:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 111:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 112:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 126-127:

